

Wie is er bang voor de legitimatiefabriek?

Over de politiek-maatschappelijke functies van belevingsonderzoek

In dit essay betoogt Martijn Duineveld dat belevingsonderzoek zowel ten goede als ten kwade kan worden ingezet voor uiteenlopende politiek-maatschappelijke functies. Hij vraagt zich af of belevingsonderzoek in de praktijk er wel toe bijdraagt dat de wensen van burgers worden meegenomen in ruimtelijke planning en ontwerp.

Martijn Duineveld

Onderzoeker leerstoelgroep Sociaal-ruimtelijke analyse, Wageningen Universiteit
martijn.duineveld@wur.nl

Belevingsonderzoek

Onderzoek naar de esthetische waardering van de landschaparchitectonische ontwerpen van Ir. H. de Jong, een analyse van de kwaliteiten van binnenstad X zoals toegekend door de groepen D, F en E, studies naar de ervaring van snelwegen, natuur en cultuurhistorie; dit zijn allemaal typen onderzoek die veelvuldig opduiken in artikelen en boeken. Maar ook op tv (denk aan Maurice de Hond en zijn opiniepeilingen), op het internet (op Google krijgt de term 'belevingsonderzoek' 27.000 hits) en tijdens colleges (in Wageningen volgen elk jaar tientallen toekomstige bosbouwers, landinrichtingswetenschappers, en landschapsarchitecten colleges omgevingspsychologie). Deze typen onderzoek zijn allemaal te scharen onder de term belevingsonderzoek.

Belevingsonderzoeken zijn al die studies waarin wordt getracht bloot te leggen hoe mensen onder meer andere mensen, landschappen, erfgoed, natuur en voedsel percipiëren en waarderen. In dit essay zal ik mij beperken tot landschapsbelevingsonderzoeken, welke van belang kunnen zijn voor planners en ontwerpers, voor plannings- en ontwerp практиken. Landschapsbelevingsonderzoek wordt bedreven door disciplines als de omgevingspsychologie, de sociologie, de sociale geografie en de antropologie. Daarbinnen worden verschillende methoden gebruikt. Grofweg kan er een onderscheid worden gemaakt tussen het kwantitatieve onderzoek en het kwalitatieve onderzoek. Het zal niemand verbazen dat het eerste type onderzoek wordt gebruikt om belevingsvraagstukken te kwantificeren. 'Willen Nederlanders een tunnel onder het Naardermeer?' zou een vraag kunnen zijn waarop met dit type onderzoek een antwoord kan worden gevonden.

Kwantitatief belevingsonderzoek wordt ook gebruikt om wetmatigheden en relaties aan te tonen tussen bijvoorbeeld sociale, psychologische en economische 'eigenschappen' van mensen en hun waardering van de omgeving. Zo blijkt

uit omgevingspsychologisch onderzoek dat hoogopgeleiden meer van ruige natuur houden dan laagopgeleiden. Het kwalitatieve onderzoek is meer gericht op het blootleggen van betekenissen en verhalen die mensen aan de omgeving toekennen. Dit type onderzoek kan bijvoorbeeld leren dat een bepaalde plek of landschap door omwonenden als 'unheimisch' wordt ervaren, omdat het verhaal de ronde doet dat er ooit een grote slachting heeft plaatsgevonden. Over de disciplinaire invalshoeken en de methoden waarvan men zich voor een belevingsonderzoek kan bedienen, zijn al heel wat boeken vol geschreven. In dit essay zal ik daar niets aan toevoegen. Ik wil een vraag beantwoorden die mij en andere sociale wetenschappers niet zelden wordt gesteld: wat kun je met je onderzoek, wat is het nut? Ik zal daarvoor ingaan op belevingsonderzoek dat politiek-maatschappelijke functies kan vervullen. Enig inzicht daarin kan ons iets leren over het nut en de nuttelosheid van belevingsonderzoek en meer in het algemeen over het nut en de nuttelosheid van sociaal-wetenschappelijk onderzoek. Het kan ons ook iets leren over de 'gevaren' die zijn verbonden aan het gebruik van belevingsonderzoek. Kennis kan immers, zo heeft onder meer het gebruik van de werken van Nietzsche in de vorige eeuw ons geleerd, zowel ten goede als ten kwade worden ingezet.

Hieronder zet ik eerst een aantal functies uiteen die belevingsonderzoek kan vervullen. Daarna zal ik beargumenteren wat volgens mij de ondemocratische schaduwzijde is van sommige vormen van het buitenwetenschappelijke gebruik van belevingsonderzoek. Tenslotte geef ik een aantal aanbevelingen voor sociale wetenschappers die onderzoek doen dat is ingegeven door buitenwetenschappelijke doelen en vragen.

Functies van belevingsonderzoek

Een functie van belevingsonderzoek is de wetenschappelijk intrinsieke functie. Ofwel: wetenschap om de wetenschap.

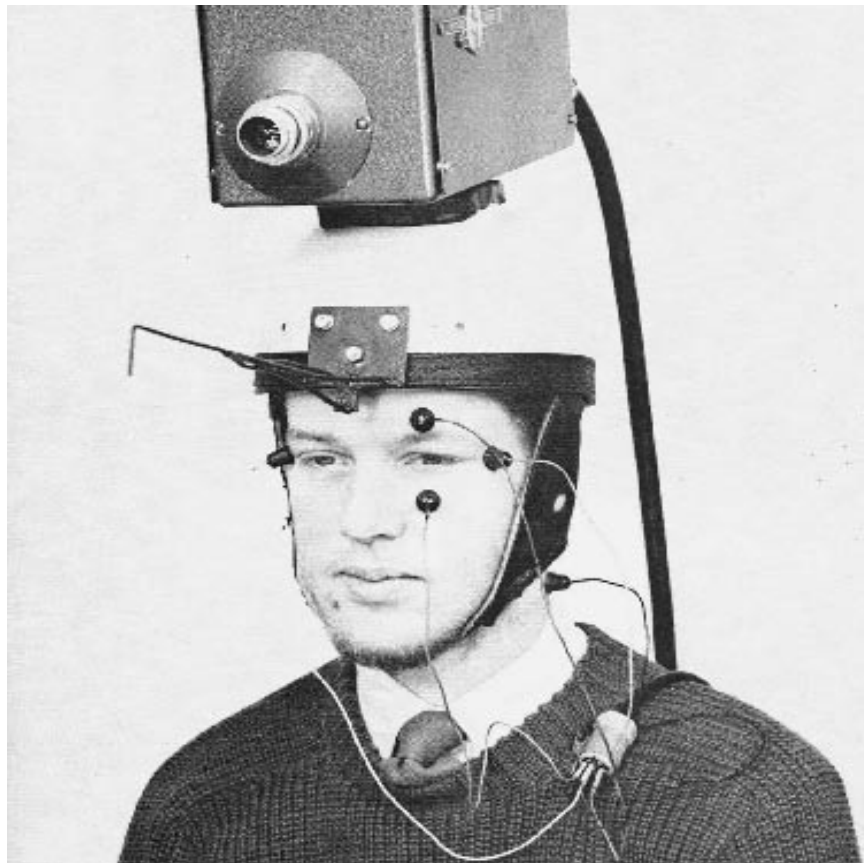
Dat wil zeggen dat het doel en de vraagstellingen die ten grondslag liggen aan het onderzoek afhankelijk zijn van de binnen wetenschappelijke disciplines bestaande kennisvragen. Een voorbeeld daarvan zijn sommige omgevingspsychologische studies die zijn gedaan om te bewijzen dat er aangeboren voorkeuren voor bepaalde typen landschappen bestaan. Hoe interessant sommige onderzoekers dit onderzoek misschien ook mogen vinden, het antwoord op de vraag of mensen een aangeboren voorkeur hebben voor bepaalde typen landschappen, is het type kennis die buiten wetenschappelijke disciplines nauwelijks functioneel zal zijn. Het vinden van een antwoord op deze vraag is dan ook grotendeels gemotiveerd door wetenschappelijke doelen. In tegenstelling tot veel andere belevingsonderzoeken, welke niet zelden worden gefinancierd door opdrachtgevers met andere dan wetenschappelijke ambities. Deze opdrachtgevers financieren belevingsonderzoek omdat ze de resultaten daarvan willen inzetten voor uiteenlopende buitenwetenschappelijke doelen, zoals democratisering van het overheidsbeleid, effectieve communicatie met burgers of voor de evaluatie van het door hen gevoerde beleid.

Afhankelijk van de gestelde doelen en de gebruikte methodes kan het belevingsonderzoek verschillende buitenwetenschappelijke functies vervullen. Eén van die functies is de democratiserende functie. Dat wil zeggen dat de uitkomsten van belevingsonderzoek worden gebruikt om het overheidsbeleid te democratiseren. Bijvoorbeeld door de wensen van burgers te onderzoeken met als doel daaraan in het beleid recht te doen. Denk bijvoorbeeld aan grootschalige onderzoeken naar de waardering van landschappelijke transformaties, waarin vragen worden beantwoord als: willen Nederlanders meer autosnelwegen, moeten de grote steden verder uitbreiden en mogen daarvoor weilanden worden opgeofferd?

Een andere functie van belevingsonder-

zoek is de beleidsondersteunende functie, welke deels overlapt met de democratische. Bij deze functie worden de resultaten van het belevingsonderzoek gebruikt als input voor ruimtelijke plannen en ontwerpen. Neem bijvoorbeeld het fictieve geval van een oude eik aan de rand van een dorp. Omdat de boom volgens ecologen nog nauwelijks van waarde is en volgens de landschapsarchitect precies in een zichtlijn staat die hij graag wil versterken, is besloten deze te kappen. Een belevingsonderzoek kan uitwijzen dat dit, ondanks de argumenten van de ecoloog en de architect, misschien geen goed idee is. Het zou kunnen leren dat de omwonenden erg veel waarde toekennen aan de oude eik. Omdat de boom volgens hen heilig is en men er elk jaar bijeen komt om er een Germaanse dans te doen; eentje waaraan sommige van de bewoners een belangrijk deel van hun identiteit ontleenen.

Belevingsonderzoek kan ook gebruikt worden om de effectiviteit van het beleid te evalueren, wat de evaluerende functie van belevingsonderzoek kan worden genoemd. Stel, de doelstelling van een zeker bosbeleid is geweest om de aantrekkelijkheid te verhogen van een stuk bos door de paden te verbeteren en her en der wat bankjes te plaatsen. Een vergelijkend onderzoek naar de waardering van het bos voor en na de aanpassingen kan uitsluitsel geven of de voorgenomen doelen zijn bereikt. Een functie die deels met de voorgaande functies van belevingsonderzoek overlapt, is de communicatieve functie. Deze functie duidt op de toepassing van de resultaten van belevingsonderzoeken om communicatieprocessen te ondersteunen en zo mogelijk te verbeteren. Communicatieprocessen zoals voorlichting, gedragsbeïnvloeding en propaganda vragen immers om kennis over de wijze waarop de ander (de ont-

vanger) denkt over hetgeen dat men van plan is te communiceren. Wie jongeren ervan wil overtuigen dat het eten van appels goed voor ze is, zal waarschijnlijk niet veel baat hebben bij de slogan: 'Eet een appel, want jij bent nauwelijks ontwikkeld genoeg om zelf verantwoord je voedsel te kiezen'. Een onderzoekje naar de ideeën van jongeren over voedsel, over wat 'cool' is en niet, kan de zender helpen zijn boodschap te laten aansluiten op de doelgroep ('Katja houdt van groentjes'). Dit geldt natuurlijk net

afgeleid dat de waarde en het behoud van cultuurhistorie in veel rapporten wordt gelegitimeerd met onjuiste argumenten. Tevens kan uit het onderzoek worden afgeleid welke argumenten voor het behoud van cultuurhistorie wel hout snijden.¹

Geconcludeerd kan worden dat belevingsonderzoek voor de meest uiteenlopende buitenwetenschappelijke doelen en ambities gebruikt wordt en kan worden. Dat kan de populariteit ervan deels verklaren. Maar de populariteit van be-

migen zelfs onmogelijk) om bepaalde gedachten in taal om te zetten; voor sommige emoties, bijvoorbeeld, schieten woorden letterlijk tekort.

Toch zijn het, volgens mij, niet deze methodische moeilijkheden die de meeste problemen opleveren bij het gebruik van belevingsonderzoek met als doel meer recht te doen aan de wensen van mensen. De problemen liggen vooral in de definiëring van de onderzoeksobjecten en de interpretatie van de uitkomsten van het onderzoek.

Wat mensen in hun omgeving daadwerkelijk van waarde achten, wat ze waarderen en wat niet, wordt soms vertroebeld doordat het te beleven object door de onderzoeker te veel wordt afgebakend. Zo komt het voor dat bij belevingsonderzoek naar de waardering van natuur een bepaalde definitie van wat natuur is als uitgangspunt wordt genomen voor het onderzoek. Zo wordt de waardering van mensen van natuur wel onderzocht door mensen foto's te laten waarderen. Als op deze foto's louter afbeeldingen staan van typen natuur zoals deze door ecologen worden gewaardeerd dan kunnen de onderzochten slechts hun waardering uitspreken voor typen natuur die door de onderzoekers reeds geselecteerd zijn. Men gaat daarmee voorbij aan datgene dat mensen zelf als natuur definiëren en waarderen, zoals graslanden, productiebossen, parken en plantsoenen, welke door sommige mensen evenzogoed als waardevolle natuur worden gepercipieerd. Als men de uitkomsten vervolgens presenteert als een onderzoek waaruit de waardering van de natuur blijkt, dan is dat vergelijkbaar met een autoverkoper die bij een waarderingsonderzoek naar auto's louter Volkswagens voorschotellet, daarover vragen stelt en vervolgens uit dit onderzoek conclusies trekt over de wijze waarop mensen auto's waarderen. Om de vergelijking te vervolmaken gaat de Volkswagen verkoper er daarbij vanuit dat Volkswagens als enige het begrip 'auto' verdienen.

Het omgekeerde komt ook voor. Zo zijn

“Wie jongeren ervan wil overtuigen dat het eten van appels goed voor ze is, zal waarschijnlijk niet veel baat hebben bij de slogan: ‘Eet een appel, want jij bent nauwelijks ontwikkeld genoeg om zelf verantwoord je voedsel te kiezen.’”

zo goed voor de overheidscommunicatie over de realisering van meer overloopgebieden, wegen, spoorlijnen en andere ruimtelijke structuren.

Een functie van een andere orde dan de hierboven genoemde is de deconstructieve functie van belevingsonderzoek.

Deconstructie is een samenvoeging van de woorden constructie en destructie.

Het is het in één beweging afbreken van onjuiste denkbeelden en het opbouwen van nieuwe, betere denkbeelden. Zeker als het gaat om ideeën, denkbeelden en uitspraken over de wijze waarop mensen zich tot iets verhouden, zoals uitspraken over de kwaliteiten en identiteiten van landschappen en plekken. Zo wordt in vele beleidsnota's over cultuurhistorie geschreven dat onder meer archeologisch erfgoed en historische patronen de kwaliteiten en de identiteiten van een landschap ten goede komen.

Belevingsonderzoeken naar de waarden en kwaliteiten die mensen aan het landschap toekennen, leren echter dat deze vooronderstellingen veel te algemeen zijn en meestal onjuist. Mensen kunnen de meest uiteenlopende kwaliteiten, waarden en identiteiten toekennen aan het landschap. Soms speelt cultuurhistorie daar een rol in, soms ook niet. Uit het belevingsonderzoek kan worden

levingsonderzoek kan misschien ook verklaard worden door een functie die ik nog niet besproken heb, eentje met een naar bijsmaakje: de legitimerende functie.

Recht doen aan de wensen van mensen?

Belevingsonderzoek, zo heb ik laten zien, kan onder meer worden gebruikt om direct, dan wel indirect, recht te doen aan de wensen van burgers in plannings- en ontwerp практиken. Het is echter de vraag of belevingsonderzoek in de praktijk wel als zodanig functioneert. Zeggen de uitkomsten daarvan wel daadwerkelijk iets over de wijze waarop mensen zich tot hun omgeving verhouden? Wordt belevingsonderzoek wel ingezet uit democratische motieven? Niet altijd en niet per definitie.

Er zijn verschillende methodologische problemen die het moeilijk maken om kennis te kunnen inwinnen over de wijze waarop mensen zich tot hun omgeving verhouden. Een klassiek probleem is de 'social desirability response bias'.

Mensen zeggen niet altijd wat ze echt denken, omdat ze ertoe neigen antwoorden te geven die zij sociaal wenselijk achten. Een ander probleem is dat het niet altijd gemakkelijk is (volgens som-

er voor het Ministerie van LNV veel studies gedaan naar de waardering voor natuur. Het zal niemand verwonderen dat de uitkomsten veelal positief zijn. De Raad voor het Landelijk Gebied meldt bijvoorbeeld op haar website: 'Uit recent onderzoek naar de positie van natuur in de Nederlandse samenleving, blijkt een grote betrokkenheid bij de natuur.

Natuur is voor veel mensen een belangrijke waarde (...) Het principe van een actief natuurbeleid wordt daarom vrij algemeen geaccepteerd en noodzakelijk geacht.'²². In dit voorbeeld wordt een denkfout gemaakt. Uit een onderzoek naar de waardering van 'natuur' kan immers niet worden afgeleid dat mensen waarde toekennen aan een specifiek type natuur of aan datgene dat zij als natuur beschouwen, laat staan dat ze de realisatie van een specifiek natuurgebied waarderen. Dan zijn de vragen immers een stuk ingewikkelder: Wat definiëren mensen als natuur? Natuur zoals ecologen het graag zien? Willen ze überhaupt meer natuur? Zo ja: op welke locaties moet de natuur worden aangelegd? Tegen welke kosten? Hoe verhoudt dit zich tot andere activiteiten? Met welke instrumenten moet het natuurbeleid gerealiseerd worden? Hierover bestaan vele meningen. Er kan dan ook geconcludeerd worden dat een gemeten waardering voor 'natuur' niet per definitie betekent dat er ook waardering bestaat voor het realiseren van een bepaald type natuur, op een specifieke locatie, in een specifieke sociale context. Ofwel, als uit een onderzoek blijkt dat auto's erg gewaardeerd worden, betekent dat niet automatisch dat men ook veel waarde toekent aan Volkswagens.

Door de definitie van natuur (of cultuurhistorie, landschap, et cetera) van een selecte groep mensen in het beleevingsonderzoek te incorporeren of door de resultaten daarvan verkeerd te interpreteren, kan het beleevingsonderzoek bewust dan wel onbewust worden gebruikt voor de legitimatie van het beleid van de overheid, op niet-legitieme en weinig democratische wijze. Zo kan men

bijvoorbeeld claimen of suggereren dat er rekening gehouden is met de wensen van mensen, door deze middels een beleevingsonderzoek te hebben geïnventariseerd, terwijl men voornamelijk heeft onderzocht hoe mensen zich verhouden tot datgene dat door een groepje experts reeds als waardevol wordt beschouwd. Aan het lijstje van functies kan daarom nog een worden toegevoegd, de legitimerende functie, ofwel beleevingsonderzoek als legitimatiefabriek.

Sociaal-wetenschappelijk onderzoek: toegepast maar wel reflexief

Ik ben geen voorstander van sociaal-wetenschappelijk onderzoek dat louter is ingegeven door wetenschappelijke motieven. Ivoren torens zijn voor sommige wetenschapsgebieden zeker gewenst. Voor de sociale wetenschappen daarentegen liggen er zoveel politiek-maatschappelijke vraagstukken en problemen te wachten op inzichten en oplossingen dat ik op deze plaats, noch ergens anders, zou willen pleiten voor meer 'wetenschap om de wetenschap'. Belevingsonderzoek, of meer in het algemeen sociaal-wetenschappelijk onderzoek, kan functioneel zijn voor uiteenlopende politiek-maatschappelijke doelen, ambities en vraagstukken. Sociale wetenschappers kunnen met hun onderzoeken direct en indirect invloed uitoefenen op politiek en maatschappij en dit vraagt om een zekere mate van verantwoordelijkheid. Ik zou op deze plaats daarom wel willen pleiten voor het belang van reflexiviteit bij onderzoekers die kennis produceren die wordt of kan worden gebruikt in een buitenwetenschappelijke context. Reflexiviteit wil zeggen dat onderzoekers zich constant bewust proberen te zijn van de posities die zij innemen binnen een discipline en in de maatschappij. Reflexieve onderzoekers zijn zich bewust van de manieren waarop hun eigen vooronderstellingen, hun disciplinaire en methodische invalshoeken invloed uit kunnen oefenen op de productie van kennis. Ze zijn zich evenzogoed bewust van de buitenweten-

schappelijke machten die de productie van kennis kunnen beïnvloeden en van de wijzen waarop de door hen geproduceerde kennis zou kunnen worden gebruikt of misbruikt.

Reflexiviteit, kortom, vraagt om wetenschappers die regelmatig kritisch naar zichzelf en hun wetenschappelijke, maatschappelijke en politieke omgeving durven te kijken, het risico nemend dat ze zich rot schrikken. Bijvoorbeeld omdat ze erachter komen dat hun onderzoek met grote democratische intenties in de praktijk voornamelijk wordt gebruikt om het beleid van een groepje ambtenaren op ministerie X te legitimeren.

Reflexiviteit vraagt ook om wetenschappers die de relatie tussen wetenschap en beleid bestuderen en andere wetenschappers en beleidsmakers daarmee gevraagd en ongevraagd confronteren. Overigens zijn dit soort aanbevelingen niets nieuws onder de zon. Sociale wetenschappers als Foucault en Bourdieu bepleitten vergelijkbare zaken zo'n 30 jaar geleden al. Nog iets eerder zong Nico: 'I'll be your mirror. Reflect what you are, in case you don't know. (...)'

Notes

¹Duineveld, M., 2006 Van oude dingen, de mensen, die voorbij gaan. Over de voorwaarden meer recht te kunnen doen aan de door burgers gewaardeerde cultuurhistories. Delft: Eburon
²http://www.rlg.nl/adviczen/012/012_2_1.html

Summary

In this essay Martijn Duineveld elaborates on the different scientific and political uses of what is generally labelled as 'experience research'. This type of research investigates how people think of their surroundings. He distinguishes seven functions of experience research: 1. scientific, 2. democratic, 3. political, 4. evaluative, 5. communicative, 6. deconstructive. The seventh function is the use of experience research to legitimise policy means and goals. This function, he argues, leads to undemocratic practices. To tackle these problems social scientists must become more aware of the ways in which the knowledge they produce can be used outside the academic field.